

Ziya Paşa'nın Arzuhalı'nde Yerel ve Kamu İdarelerinden Kaynaklı Toplumsal Sorunlar

Social Problems Stemming from Local and Public Administrations in Ziya Pasha's Petition

Seyit TAŞER

Geliş: 14.08.2026 | Kabul: 27.09.2026

Öz: “Ziya Paşa'nın Arzuhalı” bir risale, layiha, rapor veya bir siyasetname olarak tasvir edilebilir, tanımlanabilir. Bu tarz içerikler yaşanan sorunların izahı mahiyetindedir. Ancak çeşitli dönemlerde bilimsel, kültürel veya iktisadi alanlarda ki daralmanın sebebini yalnız merkez idaresi ile izah etmek çok doğru bir yaklaşım olmayabilir. İktidar çeşitli konularda tedbirler alır ve belki de etkili bir idari işleyiş söz konusu olabilir. Ancak halkın veya kamu idarelerinin bu konudaki direnci veya sürece katkı sağlayacak girişimlerde bulunmaması devletin ileri yönlü ivme kazanmasına engel olabilir. Arzuhalin kaleme alındığı dönem yani 19. asır Osmanlı Devleti padişahlarının yenileşme süreçlerine olan gücüyle katkı sağlamaya çalıştığı yıllardır. İstisnasız tüm padişahlar yoğun bir mesai harcamışlardır. Hatta eserin takdim edildiği Sultan Abdülaziz dönemi iktisadi yönden eleştirilse de Osmanlı Devleti'ni ileri götürme hamlelerinin farklı boyutlarıyla devam ettiği bilinmektedir. Bu gelişmelere çeşitli kesimlerin destek yerine engel olduğu da yine genel geçer bir bilgidir. Bu doğrultuda çalışma, özellikle toplumsal meseleler ekseninde ilgili eserin analitik bir değerlendirmesini sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Paşa, Aruhal, Kurumlar, Toplum, Gerileme.

Abstract: “Ziya Pasha's Petition” (Ziya Paşa'nın Arzuhalı) can be described or defined as a treatise, a memorandum, a report, or a political tract. Such documents serve to explain the problems being experienced. However, attributing the causes of stagnation in scientific, cultural, or economic spheres during various periods solely to the central administration may not be the most accurate approach. While the ruling authority might implement measures and maintain an effective administrative process, the resistance of the public or public administrative bodies—or their failure to initiate actions that would contribute to the process—can hinder the state's forward momentum. Accordingly, this study aims to present an analytical evaluation of the work, focusing particularly on social issues.

Keywords: Ziya Pasha, Petition, Institutions, Society, Decline.

Giriş

Ziya Paşa, 1825-1880 seneleri arasında yaşamış, yeni fikirler geliştirmeye çalışmış bir isimdir (Taşer,2025). Henüz on beş yaşlarında iken lalası İsmail Ağa'nın yönlendirmesi ile halk edebiyatına ilgi duymuştur. Bu dönemlerde bazı yazılar kaleme almaya başlamıştır.1845 senesinde öğrenimini tamamladıktan sonra Vilayet Mektubi Kalemine girmiştir. 1856 senesinde Mustafa Reşit Paşa'nın yardımı ile saraya girmiş Mabeyn-i Hümayun beşinci katibi olmuş, zaman içerisinde de çeşitli vazifeler yürütmüş, Meclis-i Vala'ya da girmiştir (Göçgün,1987:2-4). Çalışmalarından biri de Arzuhâldir. Ziya Paşa'nın arzuhali isimli esere 2009 senesinde sanırım sadece o dönemde Bilkent Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunuyordu ve oradan temin etmiştim. Akabinde de Osmanlı Türkçesi olarak yazılan bu eseri günümüz Türkçesi'ne aktarmıştım. Bilgisayarda dosyalarım arasında durmaktaydı. Sadeleştirme yaparak daha anlaşılır hale getirmek üzere bekletmişim. Bu sırada diğer çalışmalara yoğunlaşmam dolayısıyla gözden kaçırmışım ve yakın zamanda bunu fark ettim. Tabi bunca geçen yıl ardından günümüz Türkçesine uyarlanmış olabileceği düşüncesiyle tarama yaptığımda iki adet çalışma olduğunu gördüm. Bu sebeple eseri bir bütün olarak yayınlamak yerine analiz ederek belli bir konu çerçevesinde ele almanın uygun olacağını düşünerek bu makaleyi yazdım. Böylece toplumsal yapı hakkında fikir veren yönleriyle daha anlaşılır ve faydalı bir tarihsel inceleme yapmayı hedefledim.

Ziya Paşa'nın arzuhali aslında toplumsal bir durum tespiti olarak da görülebilir. Bu çalışmanın yaygın olarak bilinmiyor olması hasebiyle içeriğinin detaylı bir incelemesini yapmak gerektiğine vakte binaen ancak yeni karar verdim. Bazı yerel idareciler ve onların yardımcılarının halka uyguladığı baskılar arzuhalde anlatılmıştır. Buradan yola çıkarak Padişaha karşı muhalif kesimin veya Jön Türk hareketinin kamu idareleri yoluyla halka yapılan zulümde payı ve bu sayede kendisine meşru bir zemin bulma arayışına girmiş olabileceği tezi de ortaya çıkmaktadır.

1337 senesinde İstanbul'da basılan kitabın iç kapak kısmının tam üstünde "Jön Türk müessisinden olup ilk evvel Avrupa'da hürriyet gazetesini neşr eden ve kanun-ı esasiyi Kemal Bey merhumla birlikte tanzim eyleyen merhum şair Ziya Paşa'nın Cennetmekan Sultan Abdülaziz Han'ın Londra'ya 1284 senesinde azimetinde takdim eylediği arzuhalin suretidir" yazısı bulunmaktadır.

Ziya Paşa'nın arzuhali aslında tam bir dilekçe görünümündedir. İçeriğine bakıldığı zaman 72 sayfalık uzun bir dilekçe olduğu anlaşılır. Neredeyse küçük bir kitap hacmindeki bu çalışmanın dilekçe olarak ifade edilmesinin sebebi ise başlangıç ve hitam cümleleri olsa gerektir. Ziya Paşa'nın doğrudan Padişaha yazmış olduğu bu dilekçenin başlangıç cümleleri şöyledir:

“Cenâb-ı Hayy-ı Vedûd, Şevketlü ve Kudretli, merhametli velinimet-i bî-müntehâ Padişahımız efendimiz hazretlerinin eyyâm-ı umûr-ı şevket ve iclâl-ı hümayunları namadud ve zıll-ı zalîl-i mülûkane elyevme'l-mev'ûd mefârik-i enâm mebsûd ve memdûd buyursun âmin”. Bu ifadeler herhangi bir resmî belgenin giriş kısmına benzerlik taşımaktadır.

Bu cümlelerin devamında Ziya Paşa mevcut durumundan söz ediyor: “Ma'lûm-ı hakâyık ve melzûm-ı hilâfet-penâhileri olduğu üzere bendeniz Meclis-i Vala üyelerinden iken geçende Kıbrıs mutasarrıflığına tayin buyurulmuş ve esbâb-ı ma'lûmeden nâşi bilistifa bu tarafa gelmiş idim” Buna göre Ziya Paşa arzuhalini yazdığı sırada Meclis-i Vala üyesi iken Kıbrıs mutasarrıflığına tayin olunmuştur. Arzuhalin bitiminde de yine resmi bir evrakın sonuç kısmı ile benzerlik taşıyan ifadeler görülmektedir.

“Hususat-ı mesrûdenin sıdk u kezbi bahsine gelince; ifade-i mücerred-i kemterâneme itimat lâzım gelmeyip, mademki şu marûzat meydandadır, her maddenin başka başka icra-yı tahkikiyle tefsîlât-ı ahvâle kesb-i vukuf eylemek mecbul buyuruldukları şîme-i adl ü hakkaniyete muvafık olacağından iktizâ-yı hâlin icrası babında ve herhâlde emr ü ferman ve lütuf ve ihsan şevketlü, kudretlü padişahımız efendimiz hazretlerindir”

Arzuhal malum dilekçe anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nde resmi görevi bulunan bazı isimlerin çeşitli tarihlerde padişaha yazmış oldukları benzer içerikler daha çok layiha, rapor veya risale şeklinde adlandırılmıştır. Arzuhal aslında arz ve hal kelimelerinden müteşekkil bir birleşik kelimedir.

Arz, Osmanlılar 'da genellikle devlet işleriyle ilgili bir mesele hakkında padişaha sözlü veya yazılı olarak bilgi sunma anlamına gelir(Kütükoğlu, 1991). Hal ise durum, ahval veya vaziyet anlamına gelir.

Arzuhal ise rikâ', ruk'a, mahzar, kâğıt ve son dönemlerde bazan arîza şeklinde kaynaklarda geçmektedir. Özellikle Osmanlılar'da en tabii bir hak olarak yaygın şekilde kullanılmıştır. Türk-İslâm devletlerinde şikâyet veya istek sahibi kişilerin tek tek veya topluca, yazılı veya sözlü olarak arzuhal sundukları bilinmektedir(İpşirli,1991).

“Ziya Paşa'nın arzuhalini üzerine bir değerlendirme” başlıklı makalede arzuhalin 1867'de dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'e takdim edildiği ifade edilmiştir. Bu makalede arzuhalin aynı zamanda bir siyasetname örneği olduğu belirtildikten sonra Ziya paşa'nın bu çalışmayı yapmasındaki sebepler üzerinde durulmuştur. En önemlisi tabi ki Ziya Paşa'nın gördükleri eksiklikleri dile getirerek çözüm önerileri de sunmak istemesidir. Ziya Paşa'nın Avrupa'ya gitmesi ile ilgili hususlar üzerinde durulurken, özellikle Girit Meselesi hakkında görüşleri ifade edilmiştir. Akabinde de arzuhalin dil ve usul bakımından incelemesi yapılmıştır.

Ziya Paşa'nın çalışması günümüz Türkçesine aktarılmış mı veya sadeleştirme yapılmış mı bununla ilgili taramalar neticesinde iki ayrı çalışmaya tesadüf edildi. Bunlardan biri 2019 senesine ait olup, Zeki Taştan ve Ferhat Korkmaz tarafından yapılan aktarımdır. Burada aynı zamanda Ziya Paşa hakkında bilgiler verilmiş, arzuhalin dil ve üslup özelliklerine değinilmiş, çalışmanın orijinal ve aktarılan şekline yer verilmiştir. Bu çalışmaya internette tesadüf edilmiş olup, ilk 35 sayfası görüntülenebilmektedir.

Diğer çalışma ise Semih Doğan tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserin ismi Ziya Paşa, Arzuhal şeklinde yazılmıştır. Bu çalışma 2024 senesine aittir. Yine internet üzerinden tesadüf edilmiştir. Çalışmaya dair bilgide "hem orijinal metni hem de günümüz Türkçesine uyarlanmış haliyle..." ifadesi içerik hakkında bilgi vermektedir.

1.Ziya Paşa'nın Toplumsal Gerilemede Eğitimle İlgili Tespitleri

Ziya Paşa Arzuhâlinde eğitimle ilgili meselelere yer vermiş, bu bağlamda devletin maarif konusundaki uygulamalarına değinmiştir. Ancak Ziya Paşa'ya göre toplumdaki gerilemenin sebeplerden biri maarif ve terbiyenin noksanlığıdır. Ziya Paşa konuyu maarifin idaresi zaviyesinden ele aldığı gibi toplumun eğitime ilişkin tutumu mahiyetinde de değerlendirmiştir. Ziya Paşa eserinde eğitimle ilgili olarak şu hususlara değinmiştir:

"Bir babanın çocuğunu güzelce eğitmesi hem boynunun borcu hem de kendi menfaati gereğidir. Tıpkı bunun gibi, bir devletin de halkını eğitmesi ve onları asrın ilerleme yoluna sevk etmesi kendi gücünün ve zenginliğinin kaynağıdır. Avrupa devletleri her yıl gelirlerinin büyük bir kısmını bu amaca ayırıp tahsis ederler. Bizde ise eğitim için ayrılan bütçe, yalnızca Eğitim Bakanlığı'nın (Maarif Nezareti), meclisin ve memurların maaşları ile ufak tefek masraflara ancak yeter. Gerçi taşradaki bazı kasabalarda rüştiye (ortaokul) mektepleri yapıldığı gazetelerde görülüyorsa da bunların çoğunluğu bir odadan ibarettir; içlerinde döşeme, pencere camı bile bulunmaz ve kapıları kapalı durur." Bu ifadelerden yola çıkarak eğitimde en önemli meselelerden birinin bütçe olduğu anlaşılır. Bütçe dışında Müslüman halkın eğitime olan iştiağının sınırlı olması da Osmanlı Devleti tebaası arasında sorun doğurmuştur. Ziya Paşa'ya göre:

"Sadece hocalar maaşlarını alırlar; içinde 5-10 çocuk bulunan okullarda bile gerek hocaların yetersizliğinden (liyakat eksikliğinden) gerekse eğitim yönteminin usulsüzlüğünden dolayı arzu edilen nitelikli insanlar yetiştirilemez. Aksine, Hristiyan tebaanın okulları Eğitim Bakanlığına bağlı olmayıp, kendi aralarından kurdukları müdürler heyetiyle idare edildiğinden, onlarda yabancı diller, matematik (hesap), geometri (hendese) ve coğrafya gibi fen dersleri okutuluyor. O okullardan mezun olan öğrenciler gerçekten bilgili oluyor ve hangi sanata, mesleğe girseler başarılı (feyizli) oluyorlar. Bunlara karşı Müslüman halk ise ne yazık ki cahillik ve bilgisizlik içinde olduğundan onlarla rekabet edemeyip her konuda geri kalıyor. Bu yüzden sanat ve ticaret

gibi servet kaynakları büsbütün gayrimüslim milletlerin eline geçmiş ve Müslüman halkın elindeki taşınmaz mülkler (emlak) bu sebeple yavaş yavaş Hristiyanlara devrolmaktadır." Bu cümlelerden yola çıkarak maarifte bütçe dışındaki sorunlar; hocaların liyakatinin eksikliği, eğitim yönetimindeki hatalar, Müslüman halkın gayr-ı müslim tebaa ile rekabet edebilecek düzeyde bir eğitim almıyor olması şeklinde sıralanmaktadır.

Ziya Paşa yapılan bu eleştiriler karşısında padişaha yakın olan bazı kişilerin bunlara şu şekilde cevap vereceğini iddia eder: 'İki yüz seneden beri bozulmuş olan bu çarkın (devlet düzeninin) bu kadar kısa sürede düzelmesi, tamamen padişahımızın yüce şahsının eseridir. Tahta çıkışınızdan beri meydana gelen ilerleme sebepleri az uz şeyler değildir. Bu kadar yollar yapıldı, şu kadar okullar açıldı. Bunca buharlı gemiler, zırhlı savaş gemileri yapıldı. Nice yüce saraylar inşa edildi. Halk ise huzur ve mutluluk içine gömülmüştür. Lakin bu millet cahil, bilgisiz olduğundan bu mutluluğun değerini bilmez ve ne yapılırsa memnun olmaz; onların gürültü patırtısı terbiyesizlikten ibarettir. Yabancılar ise bizim yönetim tarzımızı bilmediklerinden, onların bizi eleştirmeleri yersiz ve anlamsızdır" Evet, Ziya Paşa bunları padişahın yakın çevresinin bu şekilde konuşacaklarını iddia ederek söylemektedir. Ziya Paşa aslında ironi maksatlı olarak bazı hususları dile getirmiş olsa da padişahın ve yönetiminin ortaya koydukları önemli işler bulunmaktadır. Bunları karşıt bir cepheden ifade ediyor görünse de gerçekleri açıklamış olmaktadır. Zira bunlar yanlış değildir. Öyle ki Sultan Abdülaziz olsun Sultan II. Abdülhamid olsun eğitimle ilgili çok önemli adımlar atmışlardı. Misalen Sultan Abdülaziz zamanında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanmıştı. Yeni açılacak mekteplere altyapı tesis edilmişti. Burada belirtilen yollar yapıldı okullar açıldı ifadeleri de aynı şekilde doğru sözlerdir. Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid zamanında binlerce kilometre demiryolu hattı döşendiği malumdur. Sultan II. Abdülhamid döneminde ise bilhassa taşrada yani İstanbul dışında açılan okulların sayısı pek çoktur.

2.Ziya Paşa'nın Perspektifinden İktisadi ve Toplumsal Gerileme

Ziya Paşa toplumsal meseleler ve idari işleyişle ilgili sorunlardan bahsettiği eserinde aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki yeri ve önemi açısından da değiniyor ve bunu vecih sözlerle şu şekilde ifade ediyor:

"Fakat çağımızda bulunan İslam ülkelerinin büyüklüğü ve şerefi; Mekke ve Medine'ye (Haremeyn-i Şerifeyn) hizmet etme bahtıyarlığı, kutsal emanetlerin korunması saadeti ve en büyük İslam Hilafeti makamı olması yönüyle Osmanlı Devleti'ne aittir. Bu devlet, adeta tespih tanelerini bir arada tutan imame gibidir, herkesin başvuru ve sığınma merkezidir. Eğer (Allah korusun) Osmanlı yıkılacak olursa, onun enkazını toplayacak başka hiçbir Müslüman devlet yoktur. Rabbim o günü göstermesin! Devletin başına gelebilecek bir yıkımın (hadisenin) etkisi, yeryüzünün her tarafında bulunan çeşit çeşit

Müslüman milletlerin tamamını içine alacak ve neticede İslam dünyası (Beyza-i İslam) dehşetli bir tehlike içinde kalacaktır. Bu yüzden, bu devletin varlığını sürdürebilmesi için elden geldiği kadar çabalamak, Allah'ın birliğine inanan her mümin için farzdır ." Bu minvalde padişahların da elinden gelen çabayı sarfettiğine vurgu yapmaktadır:

"Diğer bir husus ise şudur: Büyük Osmanlı Devleti, 600 seneden beri milyonlarca atamızın ve dedemizin dökülen kanlarıyla bir araya getirilmiş ve kurulmuş çok saygın bir bütündür (heyet-i muhtereme). Bu devletin mülkü, onun çatısı altına girmekle şeref duyan o büyük padişah atalarınızın her birinin zamanında, devletin bekası uğrunda elinden gelen tüm gayreti göstererek ve saltanat zamanı geldiğinde elden ele, liyakatle halifelik makamına devredilip teslim edilerek bugünlere gelmiştir" Fakat Ziya Paşa menfaatperest bazı devlet adamlarının olduğunu da sözlerine eklemektedir:" Durum böyleyken; şimdi üç beş menfaatperestin akılsızca ve saygısızca itirazları tatmin olsun diye, böylesine yüce bir saltanatın yıkılıp yok olmasına ve darmadağın edilmesine; bizim aciz ecdadımızın mukaddes mezarlarının düşmanların ve yabancıların ayakları altında çiğnenmesine; bunca asırdan beri egemenlik şerefiyle ayakta duran İslam milletlerinin milyonlarca evladının ve ailesinin başka kavimlere ve yabancılara esir ve hizmetkar olmasına —ben ki padişahın isim ve nimetleriyle beslenmiş, büyümüş biriyim— vatanseverliğim (hamiyetim) hiçbir şekilde razı gelmez."

Ziya Paşa iktisadi açıdan toplumun durumunu çok iyi nitelememektedir. Fakat bu duruma yol açan sebeplerden biri de yine toplumun kendi kendine durumu zorlaştırıyor olmasıdır. "Namuslu ve haysiyetli olarak bildiğim pek çok memur, liyakatli insan ve sadık devlet görevlisi geçim yolunu şaşırmış; adeta esnafı dolandırarak geçinecek duruma düşmüş ve muhtaç kalmıştır. Bu sırada, tuz tekelinden (inhisarından) dolayı taşrada ortaya çıkan karışıklıklar pek çok ilerledi. Özellikle Tuna kıyılarında birkaç yüz kişi çete/şirket (kumpanya) kurarak memleketlerinden bu taraftaki sahillere tuz kaçırmaya başladılar. Hükümet güçleri onlara müdahale etmek (menetmek) istedikçe silahlı çatışmalar (muharebeler) meydana geldi ve bu durum çok sayıda insanın ölmesine (külliyyetli telefata) sebep oldu. Bu kötü haberler ardı ardına gelmektedir. Bu tekel sisteminin ne tür kötülöklere yol açtığını bizzat gözlerimle gördüğüm için, Meclis Başkanı/Riyaset makamı ile karşılıklı görüşerek; bu tekel usulünün devlete ne kadar gelir (varidat) getirdiğini, bunun hangi alternatif anlaşmalarla ortadan kaldırılabilceğini ve Avrupa'da tuz tekelinin ne şekilde uygulandığını içeren ayrıntılı bir rapor (layiha) kaleme alıp Sadarete (Başbakanlığa) verdim" (Ziya Paşa,1337:18,19). Bu dönemlerde tabi bazı ekonomik zorluklar yaşandığı Ziya Paşa tarafından açıkça vurgulanmaktadır. Ekonomik buhranlar, alım gücünün düşmesi, insanların geçim sıkıntısı çekmesi gibi durumlar her dönemde yaşanabilir. Nitekim 1929'da yaşanan bir kıtlık tüm dünyada etkisini gösterebilmiştir. Ancak burada toplumsal olarak bir paylaşım, bir anlayış ve vahdet

gerekmektedir. Ziya Paşa'nın vermiş olduğu örnekler bununla ilgili sorunlar yaşandığını göstermektedir.

Ziya Paşa, devletin iktisadi ve sosyal açıdan yaşadığı bu zor duruma bazı devlet adamlarının memur ve amirlerinin sebep olduğuna şu sözlerle işaret etmektedir: 'Mademki devlet bakanlarında makam koruma ve kendi çıkarını düşünme hırsı öyle bir dereceye varmış ki; bütün dünya onlara hakaret ederken bile kendilerince bir teselli bulup yine de koltuklarından çekilmezler. Ve mademki bu mevcut (kötü) yönetimin asıl failleri bunlardır'(Ziya Paşa,1337:20)

Ziya Paşa sözlerinin devamında devletin çeşitli kademelerinde görev yapan yönetici bakan veya amirlerin menfaatçi bir yaklaşım sergilediklerine işaret eder: "çıkarcı peşinde koşan bu insanlar, başarıya ve esenliğe ulaşmak için gittikleri bu yanlış yolu değiştiremezler. Farzımuhal (varsayalım ki) yollarını değiştirip mesleklerini/fikirlerini yenileseler ve deseler ki: *'Biz şimdiye kadar gittiğimiz yolda hata etmişiz, şimdi doğru ve kurtuluş yolunun bu olduğunu anladık ve artık bu yolu tutacağız.'* Milletın geneli bu kişilere karşı öyle kötü bir bakış açısına (su-i tevcih) sahiptir ve onlara olan inancını öyle bir raddede kaybetmiştir ki; bu bakanlar çıkıp *'Güneş doğudan doğdu'* deseler bile, halk bunda kesin bir hile ve aldatmaca olduğunu düşünüp onlara asla inanmayacaktır! Dolayısıyla, bu yöneticilerin niyetleri gerçekten samimi ve doğru olsa bile, halkın onlara olan güvensizliği ve kötü zannı başarıya ulaşmalarına engel olacaktır. Demek oluyor ki bu adamlar görevde kaldığı sürece, kötülükler de devam edecek ve günden güne ilerleyecektir"(Ziya Paşa,1337:20).

Ziya Paşa bu tür meselelere yer vermesinden dolayı kendisinin de hedef olabileceği düşüncesindedir. Kendisine zarar verilebileceği endişesindedir. Kendini bu tür tehlikelerden korumak için de yurtdışına gitmek üzere izin istediğinden söz eder. Kendine zarar verme endişesinin yanında padişahı ve sadrazamı da düşünmektedir: "Beni her cezalandırmak istediklerinde efendimizi (Sadrazamı/Padişahı) sürekli şikayetlerle rahatsız edeceklerinden, Padişahımızın (Zat-ı Hilafetpenahinin) gönlünü kırmamak ve onu gücendirmemek için" diyerek buradaki hassasiyetini de ortaya koymaktadır.

"En çok korkulacak tehlike, Müslüman milletin ümitsizliğe ve bezginliğe (yeis ve fütura) düşmesidir. Çünkü 20 milyonluk bir nüfusun tamamen umudunu kaybetmesi (meyus olması) asla iyi bir sonuç doğurmaz. Osmanlı Devleti'nin bu zayıf hareketleri; özellikle Karadağ, Memleketeyn (Eflak-Buğdan/Romanya) ve Sırbistan meselelerindeki basiretsizliği halkı derinden yaralamaktadır. Zira bu toprakların kazanılması için canını ve başını feda eden gaziler, bu Müslüman milletin atalarıdır".(Ziya Paşa,1337)

Ziya Paşa devletin kurumsal yönetimi noktasında yapmış olduğu eleştiriler özellikle vergi konusunda bakanların görüşlerine de yönelmiştir: "Bakanlar arasında

alışılagelmiş (mutat) sözlerden biri şudur: *'Diğer devletlerin halklarının katlandığı yükümlülüklerle (tekalife) oranla, bizim halkımızın devlete verdiği vergiler (muayenat) çok azdır; bu yüzden şükretmeleri gerekir.'* Gerçekten de eğer bizim halkımız yalnızca devlete doğrudan ödediği vergiyle kurtulabilseydi, bu söz çok doğru olurdu (Ziya Paşa, 1337:55). Ziya Paşa bakanların bu sözlerinin doğruyu yansıtmadığı inancındadır. Buna karşılık olarak çiftçilerin yüksek vergiler sebebiyle yaşadığı sıkıntıları daha açık ve somut bir şekilde şöyle belirtir:

“Bizde ise, örneğin bir çiftçinin (rençberin) yılda 100 kuruş geliri varsa; bunun 30 kuruşunu vergiye, aşara, harçlara ve nakit cezalara verir ki devlet hazinesine giren miktar sadece bu kadardır. 10 kuruşunu da kendi ve çocuğunun temel ihtiyaçlarına harcar ki köylünün kendi hayatından elde ettiği tüm fayda aslında bu 10 kuruştan ibarettir. Geriye kalan 60 kuruşunu ise yerel eşrafa, tefecilere (faizci), zabıtalara ve haksız cezalara vermek zorunda kalır! Taşralarda aşar vergisi yüzünden halkın mahvolmasına sebep olan etkenlerin birincisi, bu sistemde yapılan yolsuzluklar (su-i istimalat) ve haksız zulümlerdir. Çünkü aşar ihalelerini çoğunlukla o bölgenin nüfuzlu kişileri ya açıkça ya da gizli ortaklıklar (şirket-i hafiye) kurarak gizlice üzerlerine alırlar. "Vergi toplamak için bizzat kendileri ve akrabalarından olan adamları grup grup çıkarıp harman yerlerinde toplu duran tahıl, ölçekle düzgünce ölçmeksizin, sadece göz kararı tahmin yoluyla deftere kaydederler. Bu tahmin tamamen kendi infaflarına kalmış bir ölçü olup, yasal olan onda bir yerine sekizde bir, yedide bir ve pek çok yerde beşte bire kadar çıkar. Çaresiz çiftçi (rençber) ağzını açıp tek bir kelime bile söyleyemez; çünkü bir şey söyleyecek olsa yuvasını perişan ederler. Üstelik her köyün vergi tespiti için harcanan 3-5 günlük bekleme (tevkif) süresinde, mültezimler, hizmetkârları ve dostları adeta bir düğün alayına (terfice) gider gibi toplanırlar; bu 15-20 atlı adamı ve hayvanlarını köylü fukarası besler. Hatta bazı yerlerde bunların çalgı eğlencesi ve küçük masrafları dahi köylünün cebinden çıkar. Bunların da üzerine, mültezimin hakkı olarak ayrılan tahılın ambarlara taşınması ve korunması işi köylüye yüklenir. Mültezim ne zaman isterse köylü kendi arabası ve hayvanıyla bu malı bedavaya (meccanen) taşımak zorundadır. Eğer o sene tahıl satılamayıp mültezimin elinde kalırsa, 'Bunu tohumluk yapın' diyerek köylüye kendi belirlediği yüksek fiyattan zorla satarlar. Ertesi sene ise o tohumluğun yerine köylüden yeni mahsul alırlar; aradan geçen süre için de faiz (farz) bedelini yine yeni mahsul tahıldan tahsil (istifa) etmek gibi daha birçok zulüm ve haksızlık (itssafat) meydana gelir." (Ziya Paşa 1337:55-56).

Halkın mahvolmasına (harabına) sebep olan etkenlerden biri de vergi toplama (tahsilat) meselesidir. İstanbul'daki hükümet (Bâb-ı Âli) vergi toplanması için taşradaki memurları sıkıştırdıkça, valiler ve sancak beyleri (mutasarrıflar) adeta bayram (iyd)

ederler. Çünkü vergileri hızlandırmak bahanesiyle valinin veya mutasarrıfın mühürdarı, kethüdası (yardımcısı) ya da kavas başısı (koruma amiri) gibi biri kazalara gönderilir.

Ziya Paşa vergi toplanırken halkın yaşadığı zorluklara da değinir. Dahası bu konuda sorumlu gördüğü kamu yöneticilerinin unvanını da paylaşır. Buna göre valiler, sancak beyleri ve onların yardımcıları mutasarrıfın mühürdarı, kethüdası, kavas başısı vergi toplama sırasında halka kötü davranmakta ve hatta zulüm yapmaktadır. Bu süreci Ziya Paşa şu sözlerle ifade eder: “Bunlar yanlarındaki uşaklar ve zabıtalarla birlikte bir sürü atlı oldukları halde, adeta bir bela yağmuru gibi her gece bir karyeye çökerler ve yiyip içtikleri her şey köylü tarafından karşılanır. Eğer köylünün nakit parası yok ise evindeki bakır kap kakacak ve yatak gibi ev eşyalarından ne bulunursa zorla alınır. Bunlar da borcu ödemeye yetmezse (kefa etmezse), tarlada çalışacağı çapa, bel, öküz ve boyunduruk gibi tarım aletlerine (edevat-ı ziraat) el konulur.

Bazen 30-40 kuruşluk (metindeki 'arşın' kelimesi kuruş olmalıdır) vergi ve aşar borcu için köylüler aylarca hapiste (mahbusda) yatırılır; bu sırada çiftçinin çoluk çocuğu (evlad ve iyali) aç bırakılır, tarlası sulanmayıp kurur. Evi başsız kaldığı için hırsızlar ve haydutlar malını yağmalar” (Ziya Paşa,1337:55-57).

Bazen de bir köyün (garibe/karye) halkını vergi, aşar ve geçmiş dönem borçlarından (bakaya) dolayı topluca hapse atarlar; böylece evleri bomboş (tehi), tarlaları ise işlenmemiş ve sahipsiz (muattal ve hali) kalır. Bu şekilde hapsedilenlerden sefaletten dolayı hastalanan ve vefat edenlerin ölüm sebeplerini ve hâllerini kim arar, kim sorar? Bazı yerlerde vergisini veremeyenleri ağaca bağlayıp, falakaya yatırıp dövmek; ailesindeki kadınların (iyalinin) başlarında bulunan 5-10 kuruşluk takıları (hilyatı) koparıp almak, hatta kadınların uçkuruna varıncaya kadar para (akçe) aramak ve bu şekilde hapsedme, dayak (darb) sefaleti ve namus gayretiyle hastalanıp ölmek dahi (bu zalim sistem içinde) sıradan ve mazur görülen bir durumdur.” (Ziya Paşa,1337:55-57).

Ziya Paşa'nın üzerinde durduğu iktisadi alandaki zorluklar her ne kadar büyük görünse de Osmanlı Devleti bir taraftan büyük projeleri hayata geçirme çabası içerisinde idi. Mesela yine Ziya Paşa'ya göre: “Hazinenin hali malumdur. Mamafih Belgrat'a kadar bir şimendifer yapmak tasavvurundayız”(Ziya Paşa,1337:70). Ziya Paşa belki de bu projeye bütçenin yeterli gelmemesinden dolayı karşı durabilir. Ancak daha 19. Asırda böyle bir projenin hayata geçmesi mümkün olsaydı bunun elbette günümüze de yansıyan olumlu sonuçları olabilirdi.

3. Hukuk Sistemi ve Toplumsal Alan

Ziya Paşa halkı mahveden hususlardan bahsederken, mahkemeler, hukuk sistemi ve dolayısıyla kadınlar hakkında bazı tespitlerini paylaşmıştır. Ziya Paşa'ya göre: “Taşra mahkemelerine hâkim ve kadı olan efendiler, buraları kendi şahsi mülkleri gibi

gördüklerinden, şeriat hükümlerini uygulamaktan önce para kazanmayı amaçlarlar. Bir hâkimin verdiği mahkeme kararı, kendisinden sonra gelen diğer hâkimin döneminde geçerli sayılmaz; 'Davanın falan yönüne bakılmamış' denilerek dava sil baştan yeniden görülmeye başlanır" (Ziya Paşa,1337:60-61). Ziya Paşa davaların uzun sürmesini de ayrıca eleştirmektedir.

"Taşralarda öyle davalar vardır ki on beş yirmi seneden beri mahkemelerde sürünüp durur. Tarafların elinde şeriat hukukuna uygun, davanın içeriğini ve haklılığını gösteren kesin belgeler bulunduğu halde hâlâ dava karara bağlanıp bitirilmemiştir; bu yüzden iki taraf da maddi ve manevi olarak mahvolmuştur"(Ziya Paşa,1337:61)

Ziya Paşa halk arasındaki bazı kesimlerin de hukuksuz davranışlarının toplumsal huzuru bozduğuna ve bu durumun asayişe zarar verdiğine yer verir: "Kazanın içinde fena huylu, Alanyalı ve Darendeli öyle kimseler (veya çeteler) vardır ki ellerine düşen Müslüman halkı haydut gibi soyarlar. Eğer onların tezgahıyla (marifetleriyle) bir mal varlığı tescil edilecek olsa, derhal kendilerine yetimlerin (eytam) ve vakıfların mallarından haksız hisse çıkarırlar."(Ziya Paşa, 1337:62). Ziya Paşa toplum içindeki bazı zalim kimselerin halkı perişan ettiğini sözlerine ekler.

"İşte bu gibi zulüm ve haksızlık (teaddi) sebeplerinden dolayıdır ki; Osmanlı Devleti'nin halktan talep ettiği yasal vergi diğer devletlerin vergilerinden daha hafif olduğu halde, bunun halk tarafından ödenmesi (tesviyesi) ahaliye adeta ölümcül bir felaket, afet (kıran) gibi ağır gelir. Hatta öyle zannedilir ki, eğer aradaki bu araçların yaptığı haksız zulümlerin önü alınabilse; halk, can, mal ve namus güvenliğinden emin olacağı için mevcut yasal vergilerin bir kat daha fazlasını (bir mislini daha) bile seve seve ödemeye razı olur". Ziya Paşa'nın bu ifadeleri açıkça gösteriyor ki padişah ve idaresi halka ağır gelecek şekilde bir vergi yükü getirmemiştir. Ancak toplum içindeki bazı işgüzar, zorba kimseler vergi toplarken halka kötü davranmıştır. Tabi kamu idaresinde yaşanan bu türden sorunlar karşısında padişaha yakın kimseler durumu padişaha farklı şekilde iletebilmişlerdir. Şöyle ki:

"Padişahım, bizim milletimiz cahil ve yeteneksiz olmadığı halde, bizim gayretimiz ve çabamızla bu kadar büyük işler ve reformlar meydana geldi. Bu da bizim millet içinde öteden beri büyük görünüş, haysiyet ve itibar sahibi olmamız sayesinde. Yoksa bizim yerimize başkaları (muhalifler/Jön Türkler) gelecek olsa, bütün işler tamamen berbat olur. Aslında eğer imkân olsaydı biraz daha ilerleme kaydetmek, daha iyi işler yapmak mümkündü. Lakin içimizde bize karşı çıkan birtakım muhalifler türedi. Bizi makamımızdan düşürüp yerimize oturmak amacıyla yapmacık bir vatanseverlik gösterisi yapıyorlar. Onların çıkardığı bu çatışmalar ve fikir ayrılıkları sebebiyle devlet işlerine sekte vuruluyor; bu yüzden onları sertçe cezalandırıp benzerlerine ibretlik bir ders göstermek

gerekir." Evet Ziya Paşa'ya göre padişaha yakın görünen kimseler bu şekilde ifadelerde bulunabilirler. Ancak muhalif kesimin kamu idaresinde etkin olma ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekiyor. Acaba muhalif kesim veya Jön Türkler durumu vahim göstermek amacıyla bazı kamu idarecilerinin halka zulüm yapmasında etkileri olabilir mi? Zira böylece devleti yönetilemiyor olarak gösterecekler ve kendilerine meşru bir zemin bulacaklardı. Diğer türlü toplumda asırlardır bu tür sorunlar yaşanmaz iken bu dönemde yaşanan zorbalıkların açıklaması zor olacaktır.

4. Toplumsal Gerilemede Azınlıkların Rolü

Ziya Paşa Girit meselesi özelinde ele aldığı dönemin yaşanan sorunlarının sebepleri üzerinde durduğu çalışmasında altıncı mazeret (gerekçe) olarak Müslüman olmayan halkın (gayrimüslim tebaanın) fikir değiştirmesi konusuna işaret etmektedir. Bu durum fazlasıyla dikkat çekicidir. Çünkü Rumlardan bazı cahillerin dış kışkırtmalara kulak vererek taraf/tavır değiştirmesi, yabancı devletlerin Hristiyan halk için yeni ayrıcalıklar (imtiyazlar) talep etmeye kalkışması ve devletin genel yönetiminin düzenli bir şekilde işlemeyip her yıl yeni bir olay ve her olayda bin bir bela çıkması diğer azınlık milletlerin de zihninin karışmasına yol açtı. Azınlıklar daha fazla talepte bulunmaya başladılar. Osmanlı Devleti'nin mevcut durumundan istifade etmeye kalktılar.

Bu azınlıklar, 'Mademki şimdiye kadar gölgesinde ve şefkatiyle korunduğumuz yüce saltanatın (Osmanlı Devleti'nin) zayıflığı bu dereceye varmıştır, bundan sonra ayakta kalması mümkün değildir' diyerek, devlet yıkıldığında mirasını yağmalamaya hazır olmak amacıyla eğitime ve zenginleşmeye büyük bir hırsla yöneldiler. Buna karşılık, Müslüman halkın bilimsel gelişimi ise Maarif Nezareti'nin (Eğitim Bakanlığı'nın) kötü idaresi yüzünden günden güne ne derece gerilediyse, gayrimüslim tebaa da o derece ilerledi.

SONUÇ

"Nasılsanız öyle yöneltirsiniz" sözü malum herkesin en azından duymuş olduğu bir hadis-i şeriftir. Tarihte çeşitli dönemlerde de hatırlana gelmiştir. Zira her dönemde nitelikli yöneticiler veya liderler vardı denilemez. Ancak yönetim ne kadar iyi olursa olsun bunun toplum nezdinden gelen destekle yürütebilmesi de ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Yani mesele tek taraflı olarak izah edilemez. Gelişme için yönetimin çalışması verimliliği niteliği önemi büyüktür, ancak halkın buna etkisi yoktur demek tek taraflı bir bakış açısıdır.

Halk, toplum veya millet adına ne dersek diyelim belli bir eğitim, kültür, ahlak, duruş ve yaşayış içerisinde olacak; disiplin, kalite ve nitelik onların davranışlarına yön verecek; idealize olmuş fikirler geleceğe ışık tutacak, rotayı belirleyecek, işte bu şekilde toplum ve yönetimin ahenk kazandığı süreçler devletin siyasi, askeri ve kültürel yönden

güç kazandığı ve dünyada etkisini hissettirdiği dönemler olacaktır. Olmuştur da. Tarihten bu kapsamda çok sayıda örnek vermek mümkündür.

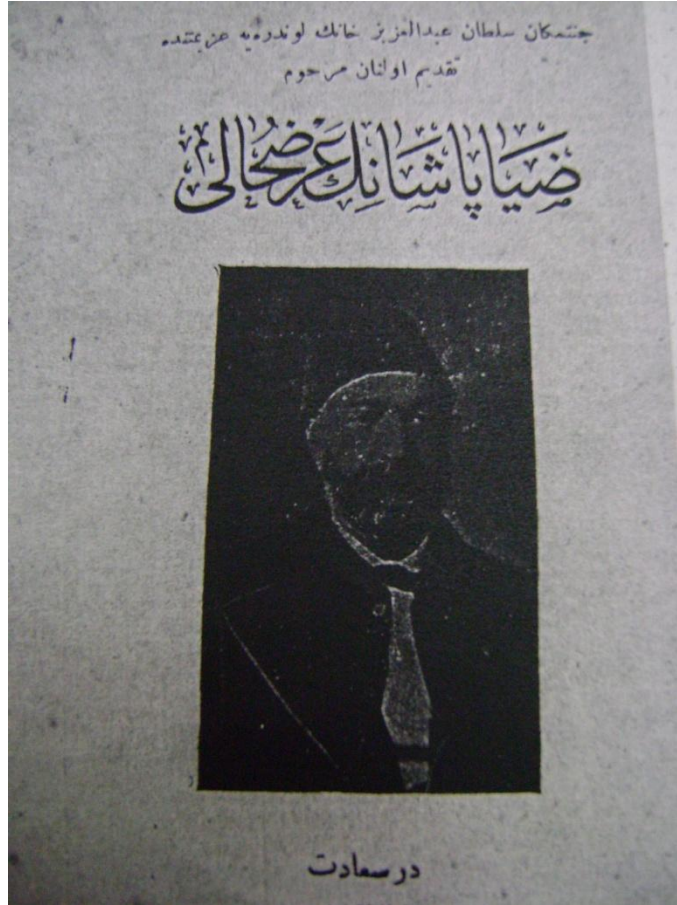
Mesela Yavuz Sultan Selim zamanında doğuya sefer düzenleneceğinde ordu harekete geçer. Uzun bir yol katedilecektir. Bu yolda askerler bir bağın yanından geçtikleri esnada büyük ve iştah kabartıcı elmalar görürler. Bir müddet yola devam edilip dinlenilecek yere geldikleri vakit padişah tüm askerlerin heybelerinin kontrol edilmesini emreder. Kontrol sonrasında anlaşılır ki bir asker dahi o meyveden almamıştır. Yavuz Sultan Selim de Allah’a hamdeder ve bu orduyla bu askerlerle her yer fethedilebilir der. Yine İstanbul’un fethi ile ilgili müjde veren hadis-i şerifte: “İstanbul bir gün elbet fetholunacaktır, onu fetheden komutan ne güzel komutan onu fetheden ordu ne iyi ordu” der. İstanbul’da 16. Asırda bir yıl boyunca bir veya iki katil vakası, birkaç hırsızlık yaşanmış olması da o günün toplumunu bu günle kıyasladığımızda daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Toplumun yekpare bir şekilde tüm bireylerinin aynı niteliğe veya verimliliğe ulaşması belki mümkün olmayabilir. Ancak burada en azından ekser bir oran elde edilse bu da yeterli olacaktır. Tam tersinden ele alınacak olursa; toplumun büyük bir çoğunluğunun eğitimsiz, kültürsüz, medeniyetten uzak olduğunu düşünelim, kişilerin birbirine saygısı yok, ilmi ameline yansımıyor, dava yerine kuru kavga peşinde koşuluyor, seviyesizlik diz boyu vb. durumlar yaşandığında devlet veya yöneticiler ne kadar gayretli, hikmetli, verimli, hizmet ehli olursa olsun burada da istenilen netice elde etmek biraz zor olacaktır.

KAYNAKÇA

- Doğan, S.(2024), *Ziya paşa arzuhal*, Sapiens Yayınları.
- Göçgün, Ö.(1987). *Ziya Paşa*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.Ankara.
- İpşirli, M .(1991),*Arzuhal*, TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt:3, İstanbul
- Korkmaz, F. (2016). *Ziya Paşa’nın arz-ı hâl’i üzerine bir değerlendirme. Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, (4), 53-65.
- Kütükoğlu, M.(1991), *Arz*, TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt:3, İstanbul.
- Taştan, Z., & Korkmaz, F. (2019). *Ziya Paşa’nın Arz-ı Hal’i (İnceleme–metin)*. Hiperlink eğit. ilet. yay. san. tic. ve ltd. sti..
- Taşer, S.(2025). *Tanzimat ve meşrutiyet döneminde eğitime ilişkin görüşler*, KDY Yayıncılık
- Ziya Paşa (1337), *Ziya Paşa’nın arzuhali*, Dersaadet.

Ek 1 Ziya Paşa'nın Arzuhali Kitabı Kapak Kısım

"COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları:**Etik Kurul Belgesi:**

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı:

Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazar/ların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

Finansal Destek:

Bu çalışmanın araştırma ve yazım aşamasında herhangi kişi/kurum veya kuruluşlar tarafından finansal destek alınmadığı bildirilmiştir.

Destek ve Teşekkür Beyanı:**Çifte Kör Hakem Değerlendirmesi:**

Dış-bağımsız

The following statements are made in the framework of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors":

Ethics Committee Approval:

Ethics committee approval is not required for this article.

Declaration of Conflicting Interests:

No conflicts of interest were reported for this article.

Financial Support:

It has been reported that this study did not receive financial support from any person/institution or organization during the research and writing phase.

Statement of Support and Acknowledgment:

Double-Blind Peer Review:

External-independent